

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ

Δεν αποτελεί υπερβολή να ισχυριστεί κανείς ότι η διάθλαση των Βαλκανίων στη «δυτική» συλλογική μνήμη εξακολουθεί να γίνεται κυρίως μέσα από το πρίσμα μιας επώδυνης διαφορετικότητας: Η έντονη παρουσία εθνικών ανταγωνισμών στη διάρκεια της εδαφικής ολοκλήρωσης των βαλκανικών κρατών κατά την απόσυρση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, οι ιστορικές προσλήψεις των Βαλκανίων ως χώρου ενδημικής βίας, όπου ανθούν (υποτιθέμενα) «αρχέγονα μίση», καθώς και η οικονομική τους υστέρηση, συνεχίζουν να χαρακτηρίζουν εν πολλοίς τη σχέση (δυτικο)Ευρωπαίων και Αμερικανών με τη λεγόμενη «πυριτιδαποθήκη της Ευρώπης». Στο πλαίσιο αυτό, η απροθυμία, αν όχι η πλήρης άρνηση, να συμπεριληφθούν τα Βαλκάνια στην Ευρώπη δεν θα πρέπει να ξενίζει: Μπορεί μεν η περιοχή να μην είναι το απόλυτο «άλλο», όπως ήταν η ισλαμική και αραβική «Ανατολή», το «Orient», καθώς η πλειονότητά της είναι χριστιανική και εθνοτικά μη αραβική, αλλά σίγουρα δεν έχει ακόμα καταλάβει τη θέση της στο ευρωπαϊκό σαλόνι. Ενδεχομένως να υπάρχει λίγος χώρος στον κήπο, ή, ακόμα καλύτερα, στην πίσω αυλή, αλλά μέχρι εκεί.

Οι αντιλήψεις αυτές, ωστόσο, δεν καλύπτουν όλους τους βαλκανικούς λαούς εξίσου, ενώ και η έντασή τους αλλάζει ανάλογα με την ιστορική συγκυρία. Οι Έλληνες, για παράδειγμα, λόγω της εικόνας που είχε η Δύση για αυτούς, ευνοήθηκαν τόσο από το κλέος των αρχαίων προγόνων τους, το οποίο, βέβαια, συχνά μετετράπη σε βάρος για τους επιγόνους τους, όσο και από μια μικρή, αλλά δυσανάλογα ισχυρή, πολιτική ελίτ που επι-

θυμούσε τη στενή σύνδεση της χώρας με τη Βρετανία και τη Γαλλία. Οι εθνικοαπελευθερωτικοί τους αγώνες θεωρήθηκαν από πολλούς ευρωπαϊκός αγώνας εναντίον του Ισλάμ και των «Τούρκων», ιδιαίτερα όταν ο φιλελληνισμός ήταν ισχυρός, όπως το 1821, ή όταν η Βρετανία και η Γαλλία χρειάζονταν ελληνικά όπλα για να αποκρουστεί η ιταλική κατάληψη περιοχών της Μικράς Ασίας και να επιβληθούν διεθνείς συνθήκες, όπως συνέβη εκατό περίπου χρόνια αργότερα.¹ Οι Βαλκάνιοι Σλάβοι στάθηκαν πιο άτυχοι: η απουσία ένδοξου αρχαίου παρελθόντος, η εκτεταμένη ελληνοφωνία των εμπορικών και πολιτικών τους ελίτ, ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά τους Βουλγάρους, αλλά και το Ορθόδοξο θρήσκευμα της πλειονότητάς τους, συνέβαλαν ώστε σε αρκετές περιπτώσεις κατά τον 18^ο και 19^ο αιώνα να θεωρηθούν και αυτοί «Έλληνες», ενώ δεν απέκτησαν ποτέ την ορατότητα που απολάμβαναν οι τελευταίοι στη Δύση. Υπήρξαν και οι φευγαλέες στιγμές όπου οι Σλάβοι απασχόλησαν έντονα τη δυτική Ευρώπη, αλλά αυτό συνέβαινε κυρίως όταν σφαγιάζονταν από αλλόθρησκους κατακτητές, όπως συνέβη το 1876, όταν κατά τη διάρκεια της «Απριλιανής Εξέγερσης» κατά των Οθωμανών χιλιάδες Βούλγαροι πέρασαν από το σπαθί τακτικών και άτακτων οθωμανικών στρατευμάτων.² Σε άλλες περιπτώσεις, ο δυ-

Ευχαριστώ τον Βασίλη Γούναρη και τον Γιάννη Στεφανίδη για τις γόνιμες παρατηρήσεις τους.

¹ Αξίζει να αναφερθεί στο σημείο αυτό ότι η ναυμαχία του Ναυαρίνου το 1827 θεωρείται η πρώτη ευρωπαϊκή «ανθρωπιστική επέμβαση» («humanitarian intervention»). Βλ. Alexis Heraclides – Ada Dialla, *Humanitarian Intervention in the Long Nineteenth Century: Setting the Precedent* (Μάντσεστερ 2015) [ελληνική μετάφραση: Αλέξης Ηρακλείδης – Άντα Διάλλα, *Η Ανθρωπιστική Επέμβαση κατά τον δέκατο ένατο αιώνα: Από την ναυμαχία στο Ναβαρίνο στην αμερικανική επέμβαση στην Κούβα* (εκδ. Επίκεντρο, 2020)].

² Πρόκειται για τις περίφημες «Βουλγαρικές Θηριωδίες» («Bulgarian Horrors»), οι οποίες οδήγησαν τον Gladstone να γράψει το ίδιο έτος το γνωστό

τικός Τύπος ασχολήθηκε με τους Σλάβους όταν περιέγραφε τις φρικώδεις λεπτομέρειες της βαλκανικής βασιλοκτονίας, όπως έκανε το 1903 με τη δολοφονία από Σέρβους αξιωματικούς του βασιλιά Aleksandar Obrenović και της βασίλισσας Draginja (Draga).

Οι Ρουμάνοι, από την πλευρά τους, προσπάθησαν συστηματικά να διεισδύσουν στον «πυρήνα» της Ευρώπης, τονίζοντας τη «λατινικότητα» της καταγωγής και της γλώσσας τους. Παρά τις προσπάθειες αυτές, και την έντονη γαλλοφωνία της επιστημονικής τους κοινότητας, περιορίστηκαν και αυτοί (μαζί με τους Βουλγάρους και τους Γιουγκοσλάβους) στην ακαδημαϊκή και πολιτική φυλακή του όρου «Ανατολική Ευρώπη», ο οποίος, βέβαια, δηλοί την αυλή της «κανονικής» Ευρώπης, δηλαδή της «Δυτικής».³ Οι Αλβανοί παραμένουν και σήμερα ο πλέον άγνωστος λαός της περιοχής, αλλά γνώρισαν και αυτοί τα «δεκαπέντε λεπτά φήμης» τους στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, όταν η Βρετανίδα Edith Durham μετά από μια κρίση κατάθλιψης, ταξίδεψε στην περιοχή και έγραψε εξαιρετικά ενδιαφέροντα βιβλία και άρθρα για τον κοινωνικό βίο των Αλβανών, που διατηρούν και σήμερα το ενδιαφέρον τους.⁴

Στην πολιτισμική απομάκρυνση των Βαλκανίων από τη Δύση συνέτεινε σε έναν βαθμό και το γεγονός ότι η αγγλόφωνη ιστοριογραφία δεν έδωσε στο πεδίο αυτό την απαιτούμενη προσοχή: Το βρετανικό επιστημονικό ενδιαφέρον για τη νεότερη Ελλάδα, για παράδειγμα, προκλήθηκε σε γενικές γραμμές είτε

αντιτουρκικό του φυλλάδιο με τίτλο: «*The Bulgarian Horrors and the Question of the East*».

³ Για τις απαρχές της κατασκευής της «Ανατολικής Ευρώπης», βλ. Larry Wolff, *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment* (Στάνφορντ 1994).

⁴ Edith Durham, *High Albania* (Λονδίνο 1909).

από τη χρονολογική επέκταση των ενδιαφερόντων κλασικών φιλολόγων είτε από τη γνωριμία Βρετανών επιστημόνων με την Ελλάδα από την υπηρεσία τους εκεί ως στρατιωτικών (ή πρακτόρων) στους δύο Παγκόσμιους Πολέμους.⁵ Στις ΗΠΑ, από την άλλη πλευρά, για βαλκανικά θέματα έγραφε κυρίως μια μικρή ομάδα ιστορικών με καταγωγή από τα Βαλκάνια, που ήξεραν τις απαιτούμενες γλώσσες αλλά είχαν και τις αναγκαίες βιωματικές ευαισθησίες.⁶

Όπως θα περίμενε κανείς, το πλέγμα των συνθηκών αυτών δεν βοήθησε στην ιστοριογραφική ενσωμάτωση των Βαλκανίων στην «Ευρωπαϊκή Ιστορία», έναν όρο που είχε χώρο κυρίως για τις πρώην «Μεγάλες Δυνάμεις» (Βρετανία, Γαλλία, Γερμανία, Ιταλία και Αυστρο-Ουγγαρία). Η Ισπανία, όπως και η Ολλανδία, εμφανίζονταν περιοδικά στον ακαδημαϊκό αυτό χάρτη, ιδίως αν υπηρετούντο από διαπρεπείς και ευπώλητους ιστορικούς, όπως ο *Simon Schama* ή ο *Raymond Carr*, ή όταν η έμφαση δινόταν στην ιστορία των αποικιακών αυτοκρατοριών.⁷ Αντιθέτως, η Ρωσία βρέθηκε εξορισμένη στο πεδίο των «ρωσικών σπουδών» (η τσαρική) ή σε αυτό της «Ιστορίας της Ανατολικής Ευρώπης» (η κομμουνιστική). Σε αυτό το επιστημονικό πεδίο, όπου κυριαρχούσε η ιστορία της Σοβιετικής Ένωσης, της Ουγγαρίας και της Πολωνίας, βρήκαν στέγη όλες οι βαλκανικές χώ-

⁵ Στους Βρετανούς που ασχολήθηκαν με τη νεότερη ελληνική και τη βυζαντινή ιστορία (αλλά και την Κοινωνική Ανθρωπολογία) μετά από την εμπλοκή τους με τη χώρα στη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου συγκαταλέγονται και οι C.M. Woodhouse, Douglas Dakin, Donald Nicol και J.K. Campbell.

⁶ Είναι χαρακτηριστικές οι περιπτώσεις των L.S. Stravrianos, Traian Stoianovich, Jozo Tomasevich Charled Jelavich και Ivo Banac.

⁷ Βλ. Simon Schama, *The Embarrassment of Riches: An Interpretation of Dutch Culture in the Golden Age* (Λονδίνο 1987), και Raymond Carr, *Spain, 1808-1975* (Οξφόρδη 1982).

ρες, με τη σημαντική εξαίρεση της Ελλάδας, είτε ως φτωχοί συγγενείς (Αλβανία και Βουλγαρία) είτε με μεγαλύτερες αξιώσεις (Γιουγκοσλαβία και εν μέρει η Ρουμανία). Βασικός κανόνας για την εκδήλωση ισχυρού ιστορικού ενδιαφέροντος για τις βαλκανικές χώρες (εκτός από τις πολιτικές αναγκαιότητες του Ψυχρού Πολέμου) παρέμενε η ικανότητά τους να παράγουν σφαγές και ποταμούς αίματος: έτσι, η δεκαετία της διάλυσης της Γιουγκοσλαβίας και οι συνακόλουθες φρικαλεότητες οδήγησαν στην έκδοση ενός κύματος βιβλίων για τη χώρα αυτή, ενώ η κοινωνική και οικονομική κατάρρευση της Αλβανίας μετά το τέλος του κομμουνιστικού καθεστώτος της την έβγαλε (αν και προσωρινά) από την ιστοριογραφική αφάνεια. Η Ελλάδα βρέθηκε έξω και από τις δύο αυτές επιστημονικές περιοχές: Δεν θεωρήθηκε αρκούντως «βαρύνουσα» ή «ευρωπαϊκή» ώστε να συμπεριληφθεί στην «Ευρωπαϊκή Ιστορία», ενώ η ήττα του ΚΚΕ στον Εμφύλιο έκλεισε ερμητικά και την πόρτα της «Ανατολικής Ευρώπης». Έτσι, η νεότερη ελληνική ιστορία στα βρετανικά και αμερικανικά πανεπιστήμια έγινε μέρος του πεδίου των «ελληνικών σπουδών», οι οποίες, σε πλήρη συμφωνία με την Παπαρρηγοπούλειο οπτική, περιλάμβαναν τη μελέτη της αρχαίας, της βυζαντινής και της νεότερης «Ελλάδας»: ένα γεγονός ακαδημαϊκά βολικό, αλλά επιστημονικά προβληματικό και ανιστορικό.⁸

Ως αποτέλεσμα αυτών των ακαδημαϊκών και πολιτισμικών παραγόντων, η διεθνής αγγλόφωνη βιβλιογραφία σπάνια προ-

⁸ Όπως σημειώνει στην αυτοβιογραφία του ο Richard Clogg, τα τμήματα «ελληνικών σπουδών» εξέταζαν την ελληνική ιστορία σε μια περίοδο «από τον Πλάτωνα ως το NATO» («from Plato to NATO») και «από την Ασπασία στη Μιμή» («from Aspasia to Mimi»). Βλ. Richard Clogg, *Greek to Me: A Memoir of Academic Life* (Λονδίνο 2018), 235-236 [ελληνική μετάφραση: *Ο Επίμονος Ιστορικός: Μια Ακαδημαϊκή Οδύσσεια από την Οξφόρδη ως την Αθήνα* (Αθήνα 2019)].

σπάθησε να εγγράψει με ουσιαστικό τρόπο τα Βαλκάνια στην «Ευρώπη»: μια τέτοια προσπάθεια έγινε από τον Αμερικανό (αλλά σερβικής καταγωγής) ιστορικό Traian Stoianovich, στο βιβλίο του *Balkan Worlds: The First and Last Europe*, το οποίο ήταν μια προσπάθεια θεματικής ανάλυσης της βαλκανικής ιστορικής εμπειρίας στη «Μακρά Περίοδο» (*longue durée*) από τη νεολιθική εποχή μέχρι και τον 20^ο αιώνα. Το βιβλίο αυτό, όμως, εξαιρετικά πυκνογραμμένο και θεωρητικά ενημερωμένο, άφησε το αποτύπωμά του κυρίως για την εφαρμογή των ιστοριογραφικών προτεραιοτήτων της γαλλικής σχολής των Annales στα Βαλκάνια και όχι σε ό,τι αφορά τη θέση τους στην ευρωπαϊκή ιστορία.⁹

Από την άποψη αυτή, το ανά χείρας βιβλίο συνιστά μια ουσιαστική τομή. Τον τόμο επιμελούνται η Katherine Younger και ο διακεκριμένος καθηγητής ιστορίας του Πανεπιστημίου Yale Timothy Snyder, ο οποίος είναι ήδη γνωστός στο ελληνικό κοινό.¹⁰ Έχοντας στο επίκεντρο των ενδιαφερόντων του την ιστορία της «Ανατολικής» Ευρώπης και ιδίως των «αιματοβαμμένων» περιοχών που σήμερα βρίσκονται κυρίως στην Ουκρανία, την Πολωνία και τη Λευκορωσία, ο Snyder ανασυγκρότησε με εξαντλητικό και τεκμηριωμένο τρόπο τη μοιραία «συνάντηση» ναζισμού και σταλινισμού στα εδάφη αυτά, η οποία άφησε εκατομμύρια νεκρούς και τραύματα (κυριολεκτικά αλλά και ιστοριογραφικά), τα οποία χαίνουν ακόμα και σήμερα. Μέχρι την έκδοση του παρόντος έργου, προϊόντος μιας

⁹ Traian Stoianovich, *Balkan Worlds: The First and Last Europe* (Νέα Υόρκη 1994) (Το βιβλίο πρόκειται να εκδοθεί στα ελληνικά από τις εκδόσεις Επίκεντρο).

¹⁰ *Αιματοβαμμένες χώρες: Η Ευρώπη μεταξύ Χίτλερ και Στάλιν* (Αθήνα 2017), *Ο Δρόμος προς την Ανελευθερία* (Αθήνα 2018), *Απέναντι στην Τυραννία: 20 Μαθήματα από τον 20^ο Αιώνα* (Αθήνα 2017).

σειράς ημερίδων στο Ινστιτούτο Επιστημών του Ανθρώπου (*Institut für die Wissenschaften vom Menschen*) της Βιέννης, ο Snyder δεν είχε ασχοληθεί συστηματικά με τα Βαλκάνια. Το αναγνωστικό κοινό, όμως, έχει πολλούς λόγους να καλωσορίσει την επιστημονική του είσοδο στα βαλκανικά θέματα, όπως θα φανεί από το παρόν βιβλίο.

Η εισαγωγή του Snyder επιχειρεί να θέσει με ενάργεια τον τόνο του όλου έργου: τα Βαλκάνια δεν είναι απλώς μια περιφέρεια της Ευρώπης που ανακαλεί συνειρμούς «οπισθοδρόμησης» αλλά, αντιθέτως, είναι ο «προπομπός» εξελίξεων που παρατηρήθηκαν στη συνέχεια στις υπόλοιπες ευρωπαϊκές χώρες. Για τον Snyder, είναι τα βαλκανικά κράτη, η Σερβία και η Ελλάδα, τα «πρώτα γνήσια έθνη-κράτη» της νεωτερικής εποχής και όχι η Γαλλία, όπως συνήθως υποστηρίζεται. Εξάλλου, συνεχίζει, η «ενοποίηση» της Ελλάδας και της Σερβίας συνέβη περίπου μισό αιώνα νωρίτερα από αυτήν της Γερμανίας ή της Ιταλίας και, κατά συνέπεια, ο ιστορικός που επιθυμεί να διερευνήσει τη διαδικασία συγκρότησης του έθνους-κράτους θα πρέπει πρώτα να στραφεί στα Βαλκάνια και στη συνέχεια να αφουγκραστεί την «ηχώ» των εξελίξεων αυτών στην υπόλοιπη Ευρώπη. Έχει έρθει πλέον η ώρα, τονίζει εμφατικά ο Snyder, να δούμε «Τα Βαλκάνια ως Ευρώπη».

Η συμπερίληψη των Βαλκανίων στον κεντρικό καμβά της ευρωπαϊκής ιστορίας είναι ιστοριογραφικά αναγκαία, καθώς, στην αυγή του 21^{ου} αιώνα, έχει κυλήσει πολύ νερό κάτω από τις γέφυρες του Σάβου (ή του Maritsa/Meriç/Εβρου) από την εποχή που οι «περιοχές ανάμεσα στην Αδριατική και τη Μαύρη

Θάλασσα» ήταν απλά η «Άγρια Ευρώπη» («*Savage Europe*»).¹¹ Από την άλλη πλευρά, και οι βαλκανικές ηγετικές ελίτ (αν και με αυξομειούμενη ένταση) θεώρησαν από νωρίς τα κράτη τους «ευρωπαϊκά». Ωστόσο, είναι επίσης προφανές ότι οι παρατηρήσεις του Snyder δεν θα βρουν σύμφωνους όλους τους αναγνώστες του βιβλίου: παρότι είναι ακριβές ότι οι διαδικασίες της εδαφικής ενοποίησης της Σερβίας και της Ελλάδας ξεκίνησαν πριν από αυτές της Γερμανίας ή της Ιταλίας, δεν ολοκληρώθηκαν πριν από τις αντίστοιχες ιταλικές ή γερμανικές, ούτε και θα είχαν πραγματοποιηθεί στον χρόνο και με τη μορφή που πραγματοποιήθηκαν αν, για παράδειγμα, δεν είχε εμφανιστεί ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός, ο οποίος οφείλει την ύπαρξή του στον ευρωπαϊκό Διαφωτισμό και τις αρχές του πολιτικού φιλελευθερισμού και της Γαλλικής Επανάστασης. Αυτές τις ευρωπαϊκές αρχές ασπάστηκαν τμήματα της ελληνικής πολιτικής ελίτ κατά την Επανάσταση του 1821 και με βάση αυτές συγκρότησαν το ελληνικό έθνος-κράτος, αλλά δεν τις δημιούργησαν οι ίδιοι. Από την άλλη πλευρά, ο νεωτερικός εθνικισμός δεν είχε καμία επίδραση στη λεγόμενη Πρώτη Σερβική Εξέγερση (1804), η οποία δεν ξεκίνησε ως πρόταγμα εθνικής απελευθέρωσης αλλά ως αίτημα επιστροφής στην οθωμανική νομιμότητα που είχε διασαλευθεί βίαια από την εισβολή γενιτσάρων στο πασαλίκι του Βελιγραδίου και το καθεστώς τρόμου που επέβαλαν. Η εισαγωγή του εθνικισμού έγινε σταδιακά και μόλις γύρω στο 1840 θα αρχίσει να χρωματίζει εντονότερα την πολιτική και κοινωνική ζωή του νεοπαγούς σερβικού αυτόνομου κράτους, το οποίο

¹¹ Harry De Windt, *Through Savage Europe: Being the Narrative of a Journey (undertaken as Special Correspondent of the "Westminster Gazette"), Throughout the Balkan States and European Russia* (Λονδίνο 1909), 15. Η πρώτη έκδοση του βιβλίου έγινε το 1907.

διοικούσε μέχρι το 1839 ο Miloš Obrenović με νοοτροπία που λίγο απείχε από αυτήν ενός Οθωμανού πασά.¹² Επιπλέον, στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, οι αλβανικές και βουλγαρικές περιοχές βρίσκονταν ακόμη δέσμιες προνεωτερικών δομών: ο αλβανικός εθνικισμός θα παρουσιάσει τα πρώτα του σκιρτήματα μόλις στα τέλη της δεκαετίας του 1870, ενώ λίγο νωρίτερα θα πυκνώσουν οι εκφάνσεις του βουλγαρικού εθνικού κινήματος, το οποίο βρήκε την πρώτη του κρατική στέγη αρκετά αργά, το 1878.

Οι επισημάνσεις αυτές δεν θα πρέπει να εκληφθούν ως άρνηση του νεωτερικού χαρακτήρα των βαλκανικών εθνικών κρατών, ούτε και μειώνουν τη σημασία της πρώιμης εμφάνισης της Ελλάδας και της Σερβίας και των επιτευγμάτων τους. Η Ελλάδα ήταν το πρώτο ανεξάρτητο έθνος-κράτος στα Βαλκάνια· παραχώρησε αρκετά νωρίς, το 1844, (σχεδόν) καθολικό δικαίωμα ψήφου στους άνδρες, αποφεύγοντας έτσι την «κρίση νομιμοποίησης» που ταλάνισε πολλά ευρωπαϊκά κράτη, ενώ κατήργησε πλήρως ήδη από το 1822 το δουλεμπόριο ανδρών και γυναικών στα εδάφη της: όσοι δούλοι περνούσαν στην επαναστατημένη χώρα, ανεξαρτήτως εθνικότητας, ήταν «ελεύθεροι και από τους ίδιους δεσπότες ακαταδίκτοι». Τα σημεία αυτά επιβεβαιώνουν τις παρατηρήσεις του Snyder αναφορικά με τον ρόλο των Βαλκανίων ως «προπομπών» ευρωπαϊκών εξελίξεων. Ωστόσο, η θεώρηση των βαλκανικών κρατών ως των «πρώτων γνησίων εθνών-κρατών» στην Ευρώπη μάλλον στρέφει το ιστοριογραφικό εκκρεμές προς το άλλο άκρο της πορείας του: Τα Βαλκάνια δεν υπήρξαν ούτε «Άγρια Ευρώπη», αλλά ούτε και η γενέτειρα της νεωτερικότητας.

¹² Βλ. τις εισαγωγικές παρατηρήσεις στο Gale Stokes (επιμ.), *Nationalism in the Balkans: An Annotated Bibliography* (Νέα Υόρκη και Λονδίνο 1984), 7-17.

Το βιβλίο αποτελείται από έξι κεφάλαια, τα οποία πραγματεύονται κυρίως κοινωνικές και ιδεολογικές εξελίξεις στη Σερβία, τη Βουλγαρία και τη Δαλματία, ενώ υπάρχουν και συγκριτικές μελέτες, που περιλαμβάνουν ορισμένα στοιχεία για την Ελλάδα, την Αυστρο-Ουγγαρία και το Μαυροβούνιο. Η Αλβανία απουσιάζει πλήρως, ενώ οι αναφορές στη Ρουμανία είναι περιστασιακές. Η Dominique Kirchner Reill, εστιάζει στη Δαλματία (η οποία ελεγχόταν από την αυτοκρατορία των Αψβούργων), και διερευνά τις περιπτώσεις δύο μελών της τοπικής ελίτ: του επιχειρηματία Luigi Serragli και του επίσης επιχειρηματία (αλλά και δημοσιογράφου και αυτοδίδακτου γλωσσολόγου) Stipan Ivičević. Οι απόψεις τους αναδεικνύουν ότι η δαλματική ελίτ δεν είχε την αίσθηση ότι ανήκε απλώς σε μια «υπανάπτυκτη» αυτοκρατορική επαρχία, αλλά βρισκόταν σε στενή επαφή με ευρύτερα ευρωπαϊκά ρεύματα και προωθούσε ανάλογες ιδέες: Ο μεν Serragli πρότεινε στο εμπορικό επιμελητήριο της Δαλματίας μια τελωνειακή ένωση με το σύνολο της αυτοκρατορίας, με βάση το πρότυπο της πολιτικής που ακολουθούσε η Γαλλία στην Αλγερία, ενώ ο Ivičević προσπάθησε (ανεπιτυχώς) να προωθήσει στις αυστριακές αρχές ένα σύστημα μετάφρασης, το οποίο ονόμασε «Pangrafia», που θα διευκόλυνε την επικοινωνία του πολύγλωσσου αυτοκρατορικού χώρου, ακυρώνοντας την πολιτική και πολιτισμική ισχύ των κυρίαρχων γλωσσών, όπως τα γερμανικά.

Δύο κεφάλαια, της Dessimslava Lilova και της Roumiana Preshlenova, ασχολούνται με την περίπτωση της Βουλγαρίας και διερευνούν τον κομβικό ρόλο της γεωγραφίας στη συγκρότηση της βουλγαρικής εθνικής ταυτότητας και τη συνάρθρωση της οικονομίας με τον βουλγαρικό εθνικισμό, καλύπτοντας την περίοδο από τη δεκαετία του 1830 μέχρι και το 1912. Όπως παρατηρεί η Lilova, η γεωγραφία είχε σημαντικό ρόλο στη δια-

μόρφωση του βουλγαρικού εθνικισμού και σε ορισμένες περιπτώσεις η συμβολή της υπερέβαινε και αυτήν της ιστορίας: Καθώς οι Βούλγαροι δεν μπορούσαν να αντικρούσουν τα ιστορικά επιχειρήματα του ελληνικού εθνικισμού σχετικά με την κυρίαρχη παρουσία των Ελλήνων στα Βαλκάνια ήδη από την αρχαιότητα, χρησιμοποιήθηκε ως αντιστάθμισμα η δημογραφική υπεροχή του βουλγαρικού στοιχείου σε πολλές περιοχές: μπορεί οι Βούλγαροι να ήταν νεηλύδες και «χθεσινοί» στην περιοχή, έγραφαν, αλλά ο «βουλγαρικός ιδρώτας» ποτίζει σήμερα μια ευρύτατη περιοχή που περιλαμβάνει την «κάτω Μοισία», τη «Θράκη» και, βέβαια, τη «Μακεδονία». Στο πλαίσιο αυτό, οι Βούλγαροι λόγιοι καλούσαν τους συμπατριώτες τους να «γνωρίσουν τη χώρας τους», η οποία παρέμενε, όπως τόνιζε ο Liuben Karavelov, μία από τις σημαντικότερες μορφές του βουλγαρικού εθνικισμού, «terra incognita». Τα κεφάλαια αυτά προσφέρουν χρήσιμες και πρωτότυπες αναλύσεις των βουλγαρικών ιδεολογικών προσανατολισμών.

Το κεφάλαιο του John Paul Newman στρέφει τον φακό στη Σερβία της περιόδου 1903-1914 και αναλύει τις σχέσεις του στρατού με την πολιτική εξουσία, ένα θέμα που απασχόλησε έντονα όλες τις βαλκανικές χώρες, ιδιαίτερα στον 20^ο αιώνα. Εξετάζοντας τη συγκεκριμένη ιστορική περίοδο, που έχει χαρακτηριστεί ως «η χρυσή εποχή» της Σερβίας, ο συγγραφέας επιχειρεί να αναδείξει όχι μόνον την αυτονομία του στρατού από την πολιτική εξουσία αλλά και την ισχύ του, καθώς οι Σέρβοι ανώτατοι αξιωματικοί ήταν πεπεισμένοι, ήδη από την εποχή της δολοφονίας του βασιλιά Αλεξάνδρου και της βασίλισσάς του, ότι η πολιτική εξουσία, ανεξάρτητα από τις πολιτικές ή ιδεολογικές αναφορές της, θα έπρεπε να λειτουργεί υπό την κηδεμονία του στρατού. Ο Newman κάνει ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις για το θέμα αυτό, αν και η συμβολή του δεν τροποποιεί σε ση-

μαντικό βαθμό την εικόνα που έχει ήδη σχηματιστεί από τη μέχρι τώρα έρευνα για αυτά τα ζητήματα.

Τα κεφάλαια του Ulf Brunnbauer και της Holly Case χαρακτηρίζονται από μια συγκριτική προσέγγιση και εξετάζουν δύο πτυχές της πολιτικής των κρατών που δεν έχουν απασχολήσει σε ικανοποιητικό βαθμό τη βαλκανική ιστοριογραφία. Ο Brunnbauer αναλύει τη μεταναστευτική πολιτική των βαλκανικών κυβερνήσεων αλλά και της Αυστρο-Ουγγαρίας και αναδεικνύει με σαφήνεια ότι οι βαλκανικές κυβερνήσεις αντιμετώπισαν τη μετανάστευση των πολιτών τους στο εξωτερικό με αμφιθυμία: Έπρεπε να ισορροπήσουν ανάμεσα στην ανάγκη να εκτονωθούν οι κοινωνικές εντάσεις που πυροδοτούσε η παρουσία ενός πλεονάζοντος εργατικού δυναμικού, από τη μια πλευρά, και στην ανησυχία ότι η μετανάστευση θα εξασθένιζε τη δεξαμενή στρατεύσιμων ανδρών, από την άλλη. Η συμβολή της Case, εστιάζει στον προξενικό μηχανισμό και διερευνά συστηματικά τη θεσμική εξέλιξη του προξενικού σώματος, καλύπτοντας με διεισδυτική ανάλυση τις πολυποίκιλες επεμβάσεις των προξένων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, οι οποίες συχνά στηρίζονταν στο ευρύτερο πλαίσιο των διομολογήσεων, καθώς και τη θέση τους ως πρωταγωνιστών στους τοπικούς εθνικούς ανταγωνισμούς και ιδιαίτερα σε διαφιλονικούμενες περιοχές της αυτοκρατορίας, όπως η Μακεδονία. Τα κεφάλαια αυτά στηρίζονται σε εκτεταμένη χρήση αρχειακών πηγών.

Συνολικά, το ανά χείρας έργο προσφέρει αναλύσεις και τεκμηριωμένες παρατηρήσεις, οι οποίες φωτίζουν όψεις της βαλκανικής ιστορίας που δεν έχουν αποσπάσει το επιστημονικό ενδιαφέρον που τους αναλογεί, ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά πλευρές της εθνικής ιδεολογίας και της κρατικής πολιτικής. Η έκδοσή του στα ελληνικά εμπλουτίζει σημαντικά την ελληνόφωνη βαλκανική βιβλιογραφία και έρχεται να προστεθεί με αξιώσεις στη σειρά

των αξιόπιστων βιβλίων για τα Βαλκάνια που προσφέρουν οι Εκδόσεις Επίκεντρο στο ελληνικό κοινό.¹³ Η μελέτη του θα ωφελήσει όχι μόνον τον ειδικό στη βαλκανική ιστορία αλλά και όλους όσοι ενδιαφέρονται για ζητήματα εθνικισμού και οικοδόμησης κράτους στην «Ευρώπη» («δυτική» ή «ανατολική»).

Δημ. Λυβάνιος

¹³ Ενδεικτικά αναφέρω εδώ ορισμένα από τα βιβλία αυτά: Maria Todorova, *Βαλκάνια: Η Δυτική Φαντασίωση* (2009), Ivan Ilchev, *Έχει Δίκιο η Πατρίδα Μου; Η προπαγάνδα των Βαλκανικών Κρατών, 1821-1923* (2011), Βασίλης Γούναρης, *Τα Βαλκάνια των Ελλήνων: Από το Διαφωτισμό ως τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο* (2008), Ιωάννης Στεφανίδης, *Υποκατάστατο Ισχύος: Η Βρετανική Προπαγάνδα στα Βαλκάνια, 1939-1944* (2018), Δημήτρης Σταματόπουλος (επιμ.), *Πόλεμος και Επανάσταση στα Οθωμανικά Βαλκάνια, 18ος-20ός αι.* (2019).